

Παρουσίαση

Ο αναγνώστης της φιλοσοφίας του 17ου και του 18ου αιώνα συμμετέχει, όπως είναι λίγο-πολύ γνωστό, σε μια μεγάλη περιπέτεια, δηλαδή, μια διαδικασία σκέψης που προετοιμάζει νέες έννοιες, σε μια διαμάχη γύρω από το ποιες θα επικρατήσουν, πώς θα ονομαστούν, ποια θα είναι η χρήση τους και ποια η σχέση τους με τις παραδοσιακές. Την εποχή με την οποία ασχολείται, η σκέψη εμφάνιζε δύναμη και εντάσεις, ενίοτε καταδιωκόμενες, πολύ συχνά δε μετασχηματιζόμενες. Πρόκειται για την περιπέτεια μιας πλειάδας στοχαστών που συζητούσε σε όλους τους τόνους, πριν καταλήξει σε ιστορικά νέες συμβάσεις όσον αφορά την επιστήμη και την πολιτική.

Εκ πρώτης όψεως, η συγγένειά μας μ' εκείνη την εποχή φαίνεται μάλλον μακρινή, δεδομένου ότι από τότε μέχρι σήμερα η φιλοσοφία και η επιστήμη, χωρισμένες πια σε πολύ περισσότερους κλάδους και σχολές, παρουσιάζουν η καθεμιά έτοιμο προς χρήση ένα αναπτυγμένο δίκτυο ορολογίας. Ένα πρόβλημα που παρουσιάζεται σήμερα είναι ότι, ακόμη και όταν χρησιμοποιούμε τις ίδιες έννοιες, συμβαίνει να μη συνεννοούμαστε. Και μάλιστα όταν προκύπτει ένα τέτοιο ζήτημα, η σκέψη μας φτάνει μέχρι ένα σημείο, εφόσον συχνά λόγω εξειδικευμένης ενασχόλησης μάς είναι άγνωστη η διαδικασία μέσω της οποίας έχει προκύψει η έννοια που χρησιμοποιούμε. Το πρόβλημα γίνεται εντονότερο καθώς οι έννοιες αλλάζουν χρήστες και χρήσεις, αλλοιώνοντας ή χάνοντας μέρος της σημασίας τους. Από την άλλη μεριά, χρειαζό-

ται να κατασκευαστούν νέες έννοιες και να παραχθεί νέα γνώση, πέρα από εκείνη που επαναλαμβάνεται εν είδει πληροφορίας.

Παράλληλα, εκπληρώνεται σήμερα ένα ιστορικά δημοκρατικό αίτημα, η συμμετοχή όλων στο αγαθό της παιδείας, αλλά με όρους οικονομίας της αγοράς. Έτσι, δίνεται έμφαση στην εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση, στην ανάπτυξη νέων δεξιοτήτων, στην όλο και πιο ταχύρρυθμη μάθηση, στην κατοχή όλο και περισσότερης γνώσης. Σε αυτό το σημείο ο Ρουσσώ θα χαμογελούσε δεδομένου ότι στην καρδιά της «αρνητικής αγωγής» την οποία εισήγαγε βρίσκεται η πρόταση, «σημασία δεν έχει να κερδίζουμε, αλλά να χάνουμε χρόνο». Με αυτήν προβάλλει ένα πειστικό επιχείρημα για τη δυνατότητα μάθησης μέσα από τη σημασία που μπορεί να έχει ο «χαμένος» χρόνος, δηλαδή ο χρόνος τον οποίο κερδίζει κανείς, όχι ιδρύοντας μια νέα επιστήμη, αλλά καθώς μαθαίνει πώς να μαθαίνει, αναλογιζόμενος κατεξοχήν τη δική του προσπάθεια.

Ως γνωστόν, η σημερινή αξίωση για νέα γνώση είναι πολύ παλιά. Κυρίως τον 17ο και τον 18ο αιώνα αναδιατυπώνεται το αίτημα για νέες μεθόδους και για τη διαμόρφωση νέων εννοιών, μαζί βέβαια με την αναδιοργάνωση των πολιτικών και οικονομικών σχέσεων. Στον Ρουσσώ, όπως θα διαπιστώσουμε, δεν τίθεται τόσο το αίτημα για νέα γνώση, όσο για μια σχέση με τη γνώση διαφορετική από εκείνη που επικρατούσε. Μπορεί λοιπόν, μπροστά σε ορισμένα πειστικά ερωτήματα, να συμμετάσχουν στη σημερινή συζήτηση κλασικοί στοχαστές, με τρόπο που να συνεχίζουν την κριτική τους.

Η μελέτη αυτή δεν απαντάει στο σημερινό αίτημα για νέα γνώση, αλλά παρακολουθεί πώς οργανώνεται η τοποθέτηση του Ρουσσώ σχετικά με το αίτημα αυτό μέσα από την τέχνη της αγωγής και πώς εξετάζονται μεθοδολογικά ζητήματα οργάνωσης των όρων της αγωγής και της πολιτικής στη ρουσσωική θεωρία. Πιο συγκεκριμένα, θέτει ερευνητικά ζητήματα που αφορούν τη μετάβαση από την έννοια της δομής, όπως παρουσιάζεται παραδειγματικά στη θεωρία των συναισθημάτων, στην

έννοια του υποκειμένου που ενεργεί ελεύθερα και αποτελεί όρο της πολιτικής θεωρίας.

Έμφαση δίνεται στο έργο *Αιμίλιος ή περί αγωγής*. Ο Ρουσσώ έγραφε αυτό το έργο, το πιο αγαπημένο του, όπως αναφέρει στις *Εξομολογήσεις* του, σχεδόν παράλληλα με το *Κοινωνικό συμβόλαιο* και τη *Νέα Ελοΐζα*. Κλειδιά της ανάγνωσης μας δίνονται, αφενός, από τον δικό του εσωτερικό διάλογο με άλλα έργα του και, αφετέρου, από την έντονη συζήτησή του με τον κύκλο των φιλοσόφων (philosophes) της εποχής του γαλλικού Διαφωτισμού αλλά και με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, από την αρχαιοελληνική παράδοση, τον Χομπς, τον Σπινόζα, τον Λοκ και άλλους. Παράλληλα διερευνάται πώς επιτυγχάνει ο Ρουσσώ να ανασυνθέσει διαφορετικές φιλοσοφικές παραδόσεις και ως εκ τούτου να αναδιατυπώσει κλασικές έννοιες. Η πολιτική πρόταση του Ρουσσώ δεν διατυπώνεται αποκλειστικά στο *Κοινωνικό συμβόλαιο* αλλά και στον *Αιμίλιο*, διότι δεν αφορά μόνο τη μορφή του πολιτεύματος, αλλά περιλαμβάνει και τις κοινωνικές σχέσεις, την ηθική συνείδηση, την καλλιέργεια των συναισθημάτων και τους ηθικούς όρους παραγωγής της γνώσης.

Το πρώτο κεφάλαιο της μελέτης είναι αφιερωμένο στη σχέση του Ρουσσώ με το Διαφωτισμό. Κατά τον 18ο αιώνα, στη συνέχεια της επιστημονικής επανάστασης του 17ου, εντείνεται η αναζήτηση νέων προτύπων ορθολογικότητας, όπως αποτυπώνεται παραδειγματικά στο έργο του Ντιντερό. Ανάμεσα στον Ρουσσώ και τους Γάλλους φιλοσόφους είναι κοινός ο προσανατολισμός προς την αναδιοργάνωση των όρων ζωής και τη χειραφέτηση των ανθρώπινων δυνάμεων. Ο Ρουσσώ επιδιώκοντας την ανανέωση του κλασικού «ύψιστου αγαθού», της *a priori* γνώσης, η οποία συνθέτει, νομοθετεί και αυτονομοθετείται, εκφράζει έντονα την πλευρά της κριτικής και της αυτοκριτικής του Διαφωτισμού. Ο προσανατολισμός αυτός τον οδηγεί, αφενός, να δώσει στην «κοινή βούληση» –τον όρο που περιγράφει πώς συγκροτείται η πολιτεία–, όχι μόνο πολιτική αλλά και ηθική σημασία· αφετέρου, να εισαγάγει το «διαφωτισμένο αίσθημα» ως αναγκαίο συμπλήρωμα του δικαίου.

Το έργο του Ρουσσώ διαβάστηκε προσεκτικά από τον Καντ, ο οποίος έδωσε μια συστηματική εννοιακή διατύπωση στα περιεχόμενά του. Ο Ρουσσώ είχε την τέχνη να παρουσιάζει ακόμη και μέσα από μικρές ιστορίες προβλήματα ιδιαίτερης έντασης για τη φιλοσοφία, για παράδειγμα, κατά πόσο η έννοια δεν είναι κενή, πώς το *a priori* του λόγου και της πράξης, ο γνώμονας της κριτικής, δεν είναι ένας καθαρός αλγόριθμος, μια μεταφυσική οντότητα, αλλά ένα συμφέρον της ανθρωπότητας, αναγκαίο και ιστορικό. Μέσα από την εξαντλητική περιγραφή της στάσης του ως παιδαγωγού, ο Ρουσσώ βοηθάει να κατανοήσουμε το υπερβατολογικό επιχείρημα, το *ως εάν* του θεωρητικού και του πρακτικού λόγου, το οποίο ελέγχεται από τη συμπεριφορά του παιδιού και τη δυναμική των αισθημάτων του.

Διαβάζοντας εκ νέου τον Πλάτωνα, ο Ρουσσώ, σε ένα κείμενό του «Περί θεατρικής μιμήσεως», μιμείται ο ίδιος το πλατωνικό κείμενο, το 10ο βιβλίο της *Πολιτείας*, το οποίο προοριζόταν να συνοδεύσει την *Επιστολή προς τον ντ' Αλαμπέρ*, διασώζοντας στο τέλος την Τέχνη, και μαζί εκείνη της προσποίησης. Αρνείται με αυτό τον τρόπο την ταύτιση με την ιδέα ενός αυθεντικού, ανυπόκριτου βίου, ενώ επιδιώκει να αποφύγει μια πραγματιστική πολιτική στάση. Αντιστρέφει μεν την παραδοσιακή ιεραρχία: Θεός ή φύση ή αλήθεια, πράγματα, τέχνη· αναλογιζόμενος, όμως, τις συνέπειες αυτής της ανατροπής, κρατάει την ένταση ανάμεσα στο δογματισμό της «θεϊκής» αλήθειας και το σχετικισμό της ανθρώπινης τέχνης ως πρόβλημα που μεταφέρεται μέσα στη νέα τέχνη.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται ζητήματα θεμελίωσης της πολιτικής θεωρίας και της ανθρωπολογίας του. Ο αναγνώστης του Ρουσσώ μπορεί να παραμείνει στις ρητορικές αντιθέσεις του που έδιναν στο έργο του έναν τόνο πολεμικής. Ο Ρουσσώ, ως γνωστόν, δίνει έμφαση στην έννοια της φύσης, όχι όμως επειδή προτείνει, όπως θεωρήθηκε, την επιστροφή στη φύση, αλλά επειδή, αντιθέτως, επιζητεί την απομάκρυνση από τη φυσική κατάσταση και την ανάπτυξη μιας νέας έννοιας της φύσης ή μιας νέας αρχής μέσα στον πολιτισμό, με τη θεμελίω-

ση των πολιτικών δικαιωμάτων, την επανίδρυση της επιστήμης και την καλλιέργεια των ηθικών αισθημάτων. Συνοπτικά, ο Ρουσσώ κινείται ανάμεσα στο δογματισμό της πρώτης αρχής και το σχετικισμό της γνώμης και της ανθρώπινης κατασκευής. Πίσω από την ένταση που συναντάμε στο έργο του, εντοπίζονται μεθοδολογικά προβλήματα που αφορούν νέες αρχές θεμελίωσης της πολιτικής και της ανθρωπολογίας.

Το κοινωνικό συμβόλαιο, σύμφωνα με τη ρουσσωική διατύπωση, είναι μια πράξη ελευθερίας και όχι ανάγκης. Η πράξη αυτή, με την οποία επανιδρύεται η κοινωνική και η πολιτική ζωή έχει έναν ηθικό χαρακτήρα, γι' αυτό και δεν θεμελιώνεται στη «φυσική κατάσταση», τουλάχιστον όπως είχε διατυπωθεί από τους κλασικούς του Φυσικού Δικαίου. Η νέα χειραφετητική βάση της Πολιτείας απαιτεί την ανάπτυξη των κοινωνικών αισθημάτων και πολίτες που μπορούν να εμπιστευθούν την κρίση τους. Ο νόμος της Πολιτείας προϋποθέτει διαδικασίες συναίνεσης και δεν διατυπώνει παρά μόνο ό,τι όλοι οι πολίτες έχουν αισθανθεί. Το ζητούμενο λοιπόν είναι πώς δεν θα πλανάται το αίσθημα του πολίτη. Γι' αυτό και η ρουσσωική θεωρία αναζητά θεμελιώσεις στην ανθρώπινη φύση. Εδώ τίθενται ζητήματα που αφορούν τη συγκρότηση και την ενότητα των γνωσιακών δυνάμεων και άπτονται της θεωρίας περί αγωγής.

Πώς το «κοινό αγαθό δεν θα αποτελεί ένα είδωλο που το λατρεύουν τα άτομα στο βάθος του σπηλαίου τους» (Ο.Σ. ΙΙΙ, 17), αυτό απασχολεί τόσο την πολιτική σκέψη όσο και τη θεωρία περί αγωγής. Στο τρίτο κεφάλαιο, η ρουσσωική αγωγή εξετάζεται ως μία μορφή κοινωνικού συμβολαίου ανάμεσα στον παιδαγωγό και το μαθητή. Ο Αιμίλιος, αν και προέρχεται από αριστοκρατική τάξη, απαρνείται τις παλιές συνήθειες, και ο Ρουσσώ πρέπει να πείσει ότι, μέσω της αγωγής του, ο μαθητής κερδίζει πολύ περισσότερο απ' όσα είχε πριν. Πολύ συνοπτικά, σύμφωνα με αυτή την αγωγή, ο μαθητής θα φτάσει να γίνει κύριος του εαυτού του και της γνώσης του· επομένως, για την αγωγή αυτή «σημασία δεν έχει να κερδίζουμε χρόνο».

Ο Ρουσσώ εισάγει την «αρνητική αγωγή», σύμφωνα με την

οποία δεν υπαγορεύεται στον παιδαγωγό τι να κάνει, αλλά τι να αποφεύγει. Ο παιδαγωγός αποφεύγει να παρεμβαίνει, προσποιείται ότι δεν γνωρίζει τίποτε, όχι ασκώντας την τέχνη της εξαπάτησης προκειμένου να οδηγήσει το παιδί σε έναν ορισμένο σκοπό, αλλά βοηθώντας το παιδί να επικεντρωθεί στον εαυτό του και να ανακαλύψει τα όριά του. Στη ρουσσωική αγωγή εμφανίζεται ένα είδος σωκρατικής μαιευτικής, δηλαδή η ανάκτηση της γνώσης από τον ίδιο τον εαυτό.

Η καλλιέργεια των αισθήσεων, που επιδιώκεται στο στάδιο της παιδικής ηλικίας, αποβλέπει, αφενός, στην ανάπτυξη καθημερινής αίσθησης χωριστά καθώς και της επικοινωνίας μεταξύ τους, αφετέρου, στην ανάπτυξη του λόγου, της ικανότητας να θέτουμε σε τάξη τις αναπαραστάσεις μας. Εμφανίζεται έτσι η νομοθετική λειτουργία του λόγου όχι απομονωμένη από τις εμμενείς δυνάμεις και τα περιεχόμενα του νου.

Το ρουσσωικό επιχείρημα συμπληρώνεται με τη θεωρία των συναισθημάτων και της ηθικής συνείδησης, που απασχολεί το τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας μας. Δομικοί όροι της γραμματικής των συναισθημάτων είναι η αγάπη του εαυτού (*amour de soi*), η οποία στις κοινωνικές σχέσεις εκδηλώνεται ως φιλαυτία ή εγωισμός (*amour propre*) αλλά και ως συμπόνια (*pitié*), η οποία αποτελεί αρχή των κοινωνικών συναισθημάτων και στιγμή σύνθεσης των δύο προηγούμενων. Το ρουσσωικό «αισθανόμενο εγώ», ενώ δίνει την εντύπωση ότι ακολουθεί το καρτεσιανό «εγώ σκέφτομαι», δεν το επαναλαμβάνει, αλλά αποτελεί μια νέα αρχή.

Το αισθανόμενο εγώ δεν είναι καθολικό και ανώνυμο, αλλά, ενώ περιλαμβάνει δεσμευτικούς όρους, είναι το εγώ που σκέφτεται κάτι, αισθάνεται και ενεργεί, οδηγώντας σε μία ορθολογικότητα διαλεκτικού τύπου. Ο Ρουσσώ παράγει τη θεωρία των συναισθημάτων από την αρχή της αγάπης του εαυτού (*amour de soi*). Η αγάπη του εαυτού, σύμφωνα με την παρούσα μελέτη, κινείται ιστορικά στη συνέχεια του σπινοζικού *conatus*, της αρχής σύμφωνα με την οποία κάθε πράγμα πασχίζει δυναμικά να εμμένει στο είναι του. Η αρχή αυτή όμως μετατοπίζεται και γίνε-

ται αρχή την οποία θέτει η παιδαγωγική τέχνη. Από αυτή την άποψη, η ρουσσωική θεωρία τοποθετείται σε ένα μεταβατικό στάδιο, ανάμεσα στις εμμενείς αρχές συγκρότησης της ψυχικής δομής και τις *a priori* αρχές που θέτει το υποκείμενο του λόγου και της πράξης. Το υποκείμενο αυτό, στην προκαντιανή του διατύπωση, εμφανίζεται ενιαίο, καθώς μάλιστα ο Ρουσσώ προσπαθεί να απαντήσει ταυτοχρόνως στα ερωτήματα «Τι μπορώ να γνωρίζω» και «Τι οφείλω να πράξω».

Ο Ρουσσώ εισηγείται τη φυσική-πολιτική θρησκεία. Η ρουσσωική θεωρία, δίνοντας έμφαση στο «κακό», διαφεύγει από την αδιαφορία ενός οντολογικού συστήματος εμμενούς τάξης· επιπλέον, η έννοια του Θεού, της βούλησης που κινείται προς το αγαθό, μετακινείται από τη θέση του κέντρου και γίνεται όρος της συνείδησης, η οποία θέτει μια νέα τάξη πραγμάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ρουσσωική αγωγή δίνει έμφαση στην άσκηση της βούλησης, την οποία θα πρέπει να περιορίζει το παιδί στον εαυτό του, ασκούμενο συνάμα στον κόπο και στις δυσκολίες, δοκιμάζοντας να τις ξεπερνάει μόνο του. Με αυτό τον τρόπο, η βούληση, εφόσον υπάγεται στην αυτογνωσία, τη γνώση των ορίων, είναι αυτόνομη και μπορεί να αποτελέσει κοινό κανόνα, που δεν ισχύει μόνο για ένα επιμέρους υποκείμενο.

Τέλος, η ανάγνωση του τελευταίου βιβλίου του *Αιμίλιου*, το οποίο αφορά την αγωγή των κοριτσιών, γίνεται παράλληλα με την ανάγνωση ενός άλλου «μμηθικού κειμένου» του Ρουσσώ, του *Λεβίτη του Εφραίμ*. Ο Ρουσσώ εμφανίζει το κορίτσι ως γυναίκα οπλισμένη εξ αρχής με τα χαρακτηριστικά του φύλου της, τοποθετημένη στην κοινωνία και όχι στην αδιαφορία της φυσικής κατάστασης. Η διασκευή του βιβλικού μύθου του Λεβίτη θεματοποιεί τη βία, στην οποία, σύμφωνα με την τροποποίηση του Ρουσσώ, δίνει τέλος ένα γυναικείο πρόσωπο που συντελεί στην επανίδρυση των κοινωνικών σχέσεων. Η εισαγωγή του γυναικείου προσώπου υπονοεί την κριτική στον κληρονομημένο, πατριαρχικό τύπο πολιτικής εξουσίας. Όρος εντούτοις της αναβάθμισης στον νέο ρόλο είναι η υπέρβαση των παθών. Με αυτό τον όρο αναδεικνύεται η πράξη ελευθε-

ρίας, χωρίς την οποία το κοινωνικό συμβόλαιο, η επανίδρυση των σχέσεων, δεν μπορεί να έχει σταθερότητα και ισχύ.

Τόσο το κοινωνικό συμβόλαιο όσο και το συμβόλαιο της αγωγής επιζητούν να δώσουν ορισμένες εγγυήσεις ότι η κοινωνία και η γνώση δεν θα βρεθούν σε ένα φαύλο κύκλο ατέρμονης αποσταθεροποίησης, αλλά σε μια διαδικασία διαρκούς μεταρρύθμισης ή προοδευτικής μετατόπισης των όρων και των αξιώσεων της κοινωνικής ζωής και της γνώσης.

Εννοείται ότι δεν είναι δυνατό να ευχαριστήσω όλους όσοι έχουν συμβάλει στη μελέτη μου αυτή, την ευθύνη της οποίας ούτως ή άλλως φέρω η ίδια· απλώς θα αναφέρω πολύ συνοπτικά το οδοιπορικό της. Άρχισε το καλοκαίρι του 1996, μόλις υποστήριξα τη διδακτορική διατριβή μου για τη φιλοσοφία του Σπινόζα. Τη βιβλιογραφική ενημέρωσή την οφείλω κυρίως στις επισκέψεις μου στη Βιβλιοθήκη της Σορβόνης και στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας. Το εαρινό εξάμηνο του 1996-1997 αρχίζει η διδασκαλία μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, με αντικείμενο τη φιλοσοφία της αγωγής του Ρουσσώ, γεγονός που αποτέλεσε επιπλέον κίνητρο για να συνεχίσω την έρευνά μου. Κάθε χρόνο η μελέτη μου ανανεωνόταν με βάση τη νεότερη βιβλιογραφική ενημέρωσή μου αλλά και την τροφοδότηση από τη διδασκαλία. Συμμετείχα επίσης στο *Ανώτερο Σεμινάριο Θεωρίας και Επιστημολογίας των Κοινωνικών Επιστημών*, στα μέλη του οποίου οφείλω τις ευχαριστίες μου για τον θεωρητικό προβληματισμό που μοιράστηκα μαζί τους και για τα σχόλιά τους σε ομιλίες και κείμενά μου – ειδικά στον Κ. Ψυχοπαίδη καθώς και στον Γ. Φαράκλα. Παράλληλα, συνεχιζόταν η έρευνα και η συγγραφή μου για τη φιλοσοφία του Σπινόζα, αλλά και ευρύτερα για την εποχή του Διαφωτισμού. Το καλοκαίρι του 2001 παρέμεινα στο Πίτσμπουργκ ως επισκέπτης του Center for Philosophy of Science, όπου εργάστηκα στην ιδιαίτερα ενημερωμένη Hillman Library.

Στις αρχές Νοεμβρίου παρουσίασα μεθοδολογικά ζητήματα της έρευνάς μου για τον Ρουσσώ στο ετήσιο συνέδριο της North-eastern American Society for Eighteenth Century Studies, στο Χάλιφαξ, και οφείλω αρκετά στη συζήτηση που επακολούθησε. Τα πιο θερμά λόγια όμως θέλω να εκφράσω για την υποστήριξη του Γ. Χάλαρη.

Τέλος, θέλω να εκφράσω τις ειλικρινείς ευχαριστίες μου στις εκδόσεις Αλεξάνδρεια για την ολοκλήρωση αυτής της έκδοσης και για την ανανέωση της συνεργασίας μας.

